

14-nji tema: **Türkmen Türkçesinde birleşik cümleler** (Türkmen dilinde goşma sözlemler)

Dersiň maksady:

- ✓ talyplara türkmen diliniň fonetik, morfologik we grammatik gurluş aýratynlyklaryny öwretmek;
- ✓ talyplara türkmen diliniň sözlük hazynasyny we semantik aýratynlyklary öwretmek;
- ✓ talyplara türkmen dilinde dürli temelar boýunça öz pikirlerini yzygiderli, logiki taýdan dogry beýan etmekligi öwretmek,
- ✓ talyplara türkmen diliniň dürs ýazuw düzgünlerini öwretmek;
- ✓ olara orfografik taýdan ýalňyşsyz beýan etmegiň tärlerini öwretmek;
- ✓ talyplaryň türkmen dilinde sözleýiş medeniýetini we ýazuw endiklerini hem-de başarnyklaryny ösdürmek;
- ✓ dersde türkmen dilini we edebiyatyny oňat öwretmek üçin talyplaryň özara işjeňligini ýola goýmak;
- ✓ türkmen dili we edebiyat sapaklarynda tehnik serişdelerden peýdalanmak;
- ✓ türkmen dili we edebiyaty dersleriniň üsti bilen talyplarda watansöýüjiligi, zähmetsöýerligi, agzybirligi, ahlaklylygy, ynsaplylygy, türkmen milli we dünýä gymmatlyklaryna buýsanç, gözellige söýgi duýgularyny terbiýelemek.

Dersiň wezipeleri:

- talyplaryň türkmen diliniň fonetik, morfologik we grammatik başarnyklaryny ösdürmek;
- talyplaryň sözleýiş dilini kämilleşdirmek;
- talyplaryň ýazuw we hatdatlyk endiklerini ösdürmek,
- talyplaryň sözlük üstünde özbaşdak işlerini kämilleşdirmek
- talyplaryň okama we düşünme ukyplaryny ösdürmek;
- talyplaryň gürrüň berme we ýazyp beýanetme endiklerini kämilleşdirmek;
- söz öwrenme endiklerini artdyrmak;
- terjime etme ukyplaryny ösdürmek...

Dersiň görnüşi:

- dilden düşündirme;
- ýazuwdan beýanetme;
- sorag-jogap arkaly berkitme;
- shemaly we tablisaly düşündirme;
- tehniki serişdeler arkaly düşündirme;
- ýumşuň kömegi bilen geçileni gaýtalama...
- öý işi tabşyрма...

Dersiň ýörelgeleri:

- ✚ türkmen filologiýasy baradaky bilimiň mazmuny bilen onuň beýan edilişinin bitewiligini gazanmak,
- ✚ türkmen diliniň beýleki dersler we durmuş bilen baglanyşygyny üpjün etmek;

✚ edeplilik, dogry sözlülük, ynsanperwerlik, yzygiderlilik, sylag-hormat we ýaş aýratynlyklara dogry gelmek.

✚ ders we durmuş, teoriýa we praktika gatnaşygy esasynda olaryň özara baglanyşygyny üpjün etmek...

Dersiň usullary:

- ❖ talyplaryň özbaşdak işleri we ýumuşlary barlag etmek;
- ❖ **ACTIV Studio** we **Power Point** maksatnamalaryndan peýdalanmak,
- ❖ türkmen filologiýasy boýunça öwredilýän temanyň prezentasiýasyny geçirmek,
- ❖ diliň grammatik kategoriýalary bilen baglanyşykly kynçylyklarda „**akyly sagady**“, “**akyly kompas**” “**akyly şejeräni**“ kömege çagyrmak,
- ❖ talyplaryň arasynda özara pikirlenme minutlaryny geçirmek;
- ❖ talyplaryň logiki yzygiderliligine, subut edijiligine ünsi güýçlendirmek;
- ❖ Dersde düşnükçiligi we aýdyňlygy üpjün etmek...

Dersiň görkezme esbaplary:

- okuw kitaplary,
- gepleşik gollanmalary,
- ýazdyrylan ylmy çeşmeler,
- usuly gollanmalar,
- ses ýazgylary,
- deňişli suratlar,
- tablisalar, çyzgylar,
- sözlükler,
- metbugat maglumatlary.

Goşma sözlemler.

Birden fazla yargının bir araya gelerek anlam ve şekil ilişkileri olan basit cümlelerin dizisine Goşma Sözlem (birleşik cümle) denir.

Türkmen dilinde Goşma Sözlemlerin kendi yapısına göre iki büyük grubu vardır:

- 1.Düzmeli Goşma Sözlem
- 2.Eýerjeňli Goşma Sözlem

Eýerjeňli Goşma Sözlem. Bir ana cümle ve cümlenin anlamını tamamlayan bir veya daha fazla yardımcı cümle ile kurulur.

Yardımcı cümle tek başına yargı bildirmez. Ana cümleyi zaman, şart, sebep ve benzetme anlamları ile tamamlar.

Yardımcı cümlesi genellikle, ana cümlenin yüklemine bağlanır, ana cümlenin içinde veya başında bulunur.

Eýerjeňli Goşma Sözlemin çeşitleri:

- ✓ **Wagt eýerjeňli goşma sözlem**
- ✓ **Sebäp eýerjeňli goşma sözlem**
- ✓ **Şert eýerjeňli goşma sözlem**
- ✓ **Garşylyk eýerjeňli goşma sözlem**
- ✓ **Meňzetme eýerjeňli goşma sözlem**
- ✓ **Hal eýerjeňli goşma sözlem**

Eýerjeňli goşma sözlem hakynda 1941-nji ýyldaky kitapda şeýle düşündiriş we delil mysallar berlipdir:

§ 32. Эержеңли гошма сөзлем.

Өз ичиндәки йөнекей сөзлемлерин бири баш пикири аңладып, бейлекиси болса шол баш пикири аңладян сөзлемиң белли бир агзасыны айыклап гелйән гошма сөзлеме эержеңли гошма сөзлем дийилйәр.

Эержеңли гошма сөзлемде баш пикири аңладян сөзлеме баш сөзлем дийилйәр. Баш сөзлемиң хабарыны я ишликден болан башга бир агзасыны айыклап гелйән сөзлеме эержең сөзлем дийилйәр.

Меселем:

Окув гутарандан соң, биз өйимизе гитдик. (Баш сөзлем— *биз өйимизе гитдик.* Оның өң янындакы сөзлем баш сөзлемиң хабарына дегишли *хачан?, нә, вагт?* диен сораглара жогап берйәр. *Хачан гитдиңиз?—Окув гутарандан соң.*)

Гижә ягыш яганы себәпли, ёл батга болупдыр. (Баш сөзлем—*ёл батга болупдыр.* Эержең сөзлем ёлын батга болмагының себәбини гөркезйәр. *Нәме үчин, нәме себәпли батга болупдыр? Гижә ягыш яганы себәпли.*)

Гүн чыкса, хова майлар. (Баш сөзлем—*хова майлар.* Эержең сөзлем *гүн чыкса—хованың майламагының шертини гөркезйәр.*)

Wagt eýerjeňli goşma sözlem hakynda 1941-nji ýyldaky kitapda şeýle düşündiriş we delil mysallar berlipdir:

1. Вагт эержең сөзлеми.

Баш сөзлемдәки аңладыян пикирин вагтыны аңладяр ве хачан?, нә вагт? диен сорагларә жогап берйәр.

Вагт эержең сөзлеминиң хабары ашакдакы ялы формалардан болуп билер.

1) Белли бир йөңкемеде, вагт— орун дүшүминде гелен өтен заман ортак ишлигинден.

Меселем:

Мен мектебе геленимде, класда хич ким ёкды.

Арыга сув геленде, биз оңа сува дүшмәге гидйәрис.

Сен гелениңде, хениз гүн догманды.

Биз өе етенимизде, ягыш ягып башлады.

Мугаллым класа гиренде, окувчыларың хеммеси ерлеринден турярлар.

Колхозчылар ише чыканларында, биз хем мектебе уграндык.

2) Белли бир йөңкемеде, чыкыш дүшүминде гелен өтен заман ортак ишлигин ызындан сон, көмекчисини гетирмек билен боляр.

Меселем:

Даң атандан соң, төверек ягтыляр.

Жаң какыландан соң, хеммәмиз класа гирдик.

Ягыш ягандан соң, отлар ве экинлер жаңландылар.

Сиз шәхере окамага гидениңизден соң, мен хем окува гирдим.

3) Белли бир йөңкемеде гелен «алы», «ели» ялы гошулмаларың көмеги билен ясалан формалардан соң бәри көмекчисини гетирмек билен. Бу хили вагт эержең сөзлеми хачандан бәри? диен ялы сорага жогап берйәр.

Меселем:

Совук дүшели бәри, дашарда көп ойнамаярыс.

Агамдан хат алалым бәри, жаңым ынжалды.

Кеселден гутулалым бәри, мектепден хич галмаярын.

Сиз гиделиңиз бәри, ягыш дынман ягды.

4) Белли бир йөңкемеде гелен нәмәлим гелжек заман ортак ишлигиниң ёклук формасындан соң өң, озал, овал көмекчилерини гетирмек билен.

Меселем:

Гызыл гошунчылыга чагырылмазындан овал, Дурды соватсызды.

Биринҗи гудок гыгырмаздан овал, мен чайымы ичип болудым.

Гоезд уграмаздан өң, мен өз вагонымыза гирдим.

Ай яшмаздан овал. биз обамыза гелдик.

Şert eýerjeňli goşma sözlem hakynda 1941-nji ýyldaky kitapda şeýle düşündiriş we delil mysallar berlipdir:

3. Шерт эержең сөзлеми.

Баш сөзлемдәки аңладылян пикириң йүзе чыкмагы я чыкмазлыгы үчин герек болан шерти, ягдайы гөркезйәр.

Шерт эержең сөзлеминиң хабары ишлигиң шерт формасындан боляр.

Меселем:

Ягыш ягса, хова салкын болар.

Жемал гелсе, окамага башлажак

Мектеби отлично гутарсак, Москва экскурсия иберйәрлер.

Mysallardan görnüşi ýaly;

- ✓ 1-nji sözlemde howanyň salkyn bolmagy üçin ýörite şert gerekdir, bu şert ýagşyň ýagmagydyr. Ýagyş şerti berjaý bolan ýagdaýynda howa salkyn boljakdyr
- ✓ 2-nji sözlemde okamaklyga başlamagyň hem öz şerti bardyr, şol şert Jemalyň gelmegidir. Jemalyň gelmegi netijesinde okamaga başlanyljakdyr.
- ✓ 3-nji sözlemde Moskwa ekskursiýa iberilmeginiň ýörite we anyk şerti bardyr, şol şert mekdebi üstünlikli gutarmak şertidir.

Gaydym eýerjeñli goşma sözlem hakynda 1941-nji ýuldaky kitapda şeýle düşündiriş we delil mysallar berlipdir:

4. Гайдым эержең сөзлеми.

Баш сөзлемдәки аңладыян пикире гаршылыклы болан бир пикири аңладяр. Шейлелик билен эержең сөзлемдәки пикире гаранда, баш сөзлемдәки пикир сөзлейән адамың дүшүнишине гөрә, терсине болмалы ялы болуп гөрүңйәр.

Гайдым эержең сөзлеминиң хабары ишлигиң белли бир йөнкемеде гелен шерт ишлик формасының соңына я да-де гошулмасыны гошмак билен, я-да ондан өң я соң хем көмекчисини гетирмек билен боляр.

Меселем:

Бу китап йыртык болса-да, өрән гызыклы экени.

Гышына гүн гөрүңсе-де, хова майламаяр.

Мен юваш йөрәп гитсем хем, окува вагтында бардым.

Агшам ягыш көп яган хем болса, ер гаты батга болмандыр.

Мен ызыңдан шунча гыгырсам хем, эшитмән гитдиң.

Гүн яшан хем болса, дашары ончаклы гараңқы дәл.

Мундан башга-да гайдым сөзлеминиң хабары хал ишлигиниң ёкрук формасында гелен гараман, серетмән ялы ишликлерден болуп билер.

Меселем:

Хениз хованың гаты майламанлыгына гараман, олтаграк ерлерде гөк отлар гөрүңип уграндыр.

Мемлекет өзиниң яш болмагына гараман, пагтаны улы адамлардан көп йыгыр.

Бизиң шунча билжек болуп эден хайышымыза-да гараман, ол гарашян задыны соңрак айтжакдыгыны bize билдирди (Б. С.)

Гүниң гижигенине серетмән, биз уграмакчы болдык.

Ёкардакы гараман, серетмән ишликлери гарамаздан, серетмездең ялы болуп, нәмәлим гелжек заман ишлигиниң ёкрук формасында, чыкыш дүшүминде хем гелип билерлер.

Меселем:

Вагтымың аз болмагына серетмезден, мен чепер эдебият эсерлерини окамагымы довам этдирйәрин.

Мен өзимиң экскурсиядан ядап геленлигиме гарамаздан, эртирки дерслерими тайынламага гиришдим.